AAP 47 (1996): 97-107

TAMADUNI NA FASIHI ZA KIENYEJI KWA LUGHA ZA KIGENI

ALWI M. SHATRY

Uhusiano baina ya lugha na utamaduni, mila na mirathi ya jamii kwa jumla huenda ukafahamika angalau kwa wepesi, iwapo tutazingatia mambo mawili: kwanza, lugha na matumizi yake ni chombo cha kujieleleza thamani tafauti zilizofungamana na maumbile ya kimila, fikira, maarifa, imani, adabu na utamaduni wa jamii yenyewe kwa jumla. Pili, matumizi ya lugha aghlabu husadifu kuwa ndio msingi wa kuendeleza na kukuza, na hata pia kubuni, uzushi mpya katika mirathi ya utamaduni, mila na khulka za kijamii. Kwani yafaa kuzingatia kuwa neno jipya aghlabu huwa ni kizazi cha wazo jipya, na kinyume chake pia si muhali, yaani fikira mpya kuzaa neno jipya. Si ajabu pia kuwa neno hilo likisha kubaliwa na wenye lugha hiyo, kisha likafikilia daraja ya kutumika sana, basi vitendo, tabia au mitindo fulani pia hufuasa matumizi ya neno hilo jipya. Na kinyume chake pia huenda kutokeza, yaani mtindo mpya wa jamii kuwa ndiyo mbinu ya kuzuka neno jipya.

Kwa hivyo si rahisi kwa lugha kutengamana na taswira za jamii: utu, utamaduni, mila, mitindo na mengineo. Iwapo uhusiano huu baina ya lugha na maumbile ya kijamii utathibiti kwa machache haya tuliyoyatanguliza, na yatakayofuata, tungependa kuandaa madhumuni yetu ya kuonesha athari na hatari zinazokabili hali ile ya kutumia lugha geni katika kuendeleza shughuli za jamii au taifa la kienyeji. Muhimu pia, tutashughulika na athari za mtindo huo katika fasihi za kienyeji, hasa tunapozingatia kuwa fasihi ya maandishi ni mfano wa kioo cha hakika ya jamii. Kama mwandishi mshupavu Chinua Achebe alivyotangulia kusema katika kitabu chake cha Kiingereza, *Matumaini na Pingamizi*[1] 97kuwa fani (fasihi) ndio inayompatia binadamu mshiko wa pili wa hakika (ya kimaisha: mshiko wa kwanza ukiwa ni jumla ya sifa za hali ya kimaisha ya kawaida) kwa kutumilia fikira. Insha hii inaarifiwa na upelelezi huo wa lugha na matumizi yake kufungasana na utamaduni, na jumla ya nyendo za jamii au taifa, na kinyume chake.

Katika kutimiza kibarua hiki, itatulazimu kwanza kufahamisha dhamiri ya neno "ugeni" katika mnasaba wa mjadala wa makala yetu haya. Ugeni uliyokusudiwa hapa unamaanisha kuwa ni lugha mbili au zaidi zisizo na uhusiano kamwe ama "udugu" baina yao kwa njia zile zifahamikazo katika ilimu za kilugha. Kulingamana na uhusiano wa lugha za eneo letu la Afrika, aila nne kuu za lugha zinatambuliwa kuwa ni lugha halisi za Kiafrika: Nilo-Sahara (mfano Kidholuo, Kiyoruba); Niger-Kongo (kama lugha za kibantu); Afrika-Asia (Kiamhara, Kiarabu; Kitigre); Khoisan (Kixhosa). Kutumia sifa za kilugha basi, lugha yeyote iliyokaa nje ya aila hizi itahisabika kuwa ni lugha isiyo na uhusiano wowote na lugha hizi, kwa hivyo itakuwa na sifa ya ugeni. Kuambatana na mpango huu wa uhusiano wa kilugha, lugha zilizomo ndani ya aila moja zinakurubiana zaidi kuliko zilizo nje ya aila hiyo. Kwa mfano Kigikuyu kimehusiana zaidi kimaumbile au kiujenzi na Kiswahili kuliko uhusiano wake na Kimaasaai

---

[1] Achebe, Chinua 1978. "Ukweli wa Nganu" (*The Truth of Fiction*) Hii ni insha katika kitabu "Matumaini na Pingamizi" (*Hopes and Impediments*), 1988, Heinemann.

Hali kadhalika, Kidholuo nacho kimekurubiana zaidi na Kilan'gi kuliko Kigiriama. Hivyo ni kuwa misingi ya lugha zilizohusiana zasemekana zimetokana na "kizazi" kimoja katika asili na usuli. Ndipo kukapatikana mmea wa uhusiano wa lugha na matawi kadha ya kilugha. Basi iwapo lugha hukabiliwa na vishindo vya mabadiliko katika maisha yake, na iwapo lugha imefungamana na mbinu za kifikira, mawazo na utamaduni kama tulivyoeleza katika utangulizi wetu, basi kukutana kwa lugha mbili, mbali na natija ya kuzuka maneno mapya tu, pia kuzuka athari za kifikira, mila, na kadhalika, inawezekana. Upelelezi huo basi unatutanabahisha kuwa kubadili lugha kwa kuchagua lugha moja, kama Kiingereza, kuwa ndio lugha teule katika kuendesha shughuli za nchi, ni kukaribisha athari nyengine zinazodandia lugha. Zinadandia kimawazo, kitamaduni, na kadhalika. Kabla ya kufasiriwa kuwa madhumuni yetu ni kulaani fikira na utamaduni mpya kipekee, tukumbuke kuwa mabadiliko ni miongoni mwa tarehe ya mwanaadamu pamoja na lugha yake, na haya kuzuilika ni muhali. Katika mjadala wetu huu, muhimu -- na tutayaeleza zaidi mbele -- ni kufafanua baina ya kutumia lugha kama kifaa, na kuivama lugha hadi kuipa nafasi ya kuitenga nyengine; na kufafanua baina ya kuifundisha lugha ya kigeni kwa lugha ya kienyeji, na kufunza lugha ya kigeni kwayo. Kwani ni katika ufafanuzi huu tutakapoona sifa tafauti za athari za lugha juu ya jamii zikidhihiri na kubainika zaidi.

Ndipo tutakaposisitiza kuwa hali ya kuzorota ya kitamaduni hutokea si kwa kun'gan'gania mila na lugha ya asili, au kupinga kijinga athari mpya -- za kilugha na nyenginezo -- ziletwazo na mabadiliko. Bali kuzorota huko huletwa na kubadilisha asili kwa mapya yenye athari za kuzorotesha na hata kuhiliki, ukuzi wa, na maendeleo ya, mengi yalio husika na utajiri wa mila, fasihi na utamaduni wa wenyeji. Kwa mtindo uliopo sasa, kisomo hakikamiliki, na ujuzi wa kienyeji hautoshelezi mpaka utimizwe, uhitimishwe na usindikizwe na lugha ya kigeni. Haikubaliki kuwa kuikuza na kuindeleza lugha ya Kichonyi kwa mfano, au ujuzi na maarifa ya taifa hilo inamlazimu Mchonyi ajifunze Kiingereza pengine mpaka amshinde mwenyeji wa lugha hiyo. Hivyo ni kama kusema kuendeleza ujuzi, maarifa ama fasihi ya Kiingereza, kunamlazimu mtu aende Chonyi akajifunze Kichonyi cha kupindukia kwanza ndipo Uingereza wake utimie na kufana. *Asomae, asemae na aandikae katika lugha yoyote iwayo, uhodari wake katu hauongezi kitu chochote kiwacho katika lugha yoyote nyengine isipokuwa ileile aliyoitumilia.* Hivyo ni kujibumburusha kuwa wataalamu na waandishi maarufu wa eneo letu la Afrika, Wole Soyinka na Chinua Achebe wakiandika vitabu vyao kwa Kiingereza, basi kubwa walilotimiza ni kuitajirisha na kuikuza lugha hiyo hiyo wala si Kiyoruba au Kiigbo. Wakati uleule uliotumika kujihenga na lugha isiyokuwa yao, na kupata "nishani" adhimu kwa ladha na uzito wa maandishi yao, nafasi hiyo ingekuwa imetumika bora zaidi lau wangeandika kikwao - ikiwa waliazimia kustawisha na kuendeleza fasihi zao walipoanza uandishi wao.

Kuishi kwingi ni kuona mengi. Kujua na kutumia vilivyo lugha iwayo, ni mfano wa kufunguwa mlango wa kuufahamu ulimwengu wa wenye lugha hiyo. Na zaidi, ni kuendelea pia kuvuta korombojo nyengine zilizotatizana na lugha, kama vile thamani geni, japo hayo yangetendeka bila ya kusudi. Basi kuisoma lugha hadi kumshinda mwenyeji wa lugha wa kawaida, ni njia ya kumiliki (na kumilikiwa na) mawazo, utamaduni adabu na fikira zilizoambatana na lugha hiyo. Iwapo haupatikani uhusiano mwema wa kithamani katika mkumbano huo wa mgeni na mwenyeji, basi mafunzo hayo hayana budi na kusababisha kile kiitwacho "hali ya ugeni" au kufarakana na mizizi ya huyo mwanafunzi atokako. Nguvu ya

lugha mara nyingi ipo matumizini Lugha haikutengezwa na wenyewe ili ipambe, ifurahishe au itosheleze thamani za kimila au kitamaduni za wageni wajao kuitafuta lugha yenyewe, bali lugha, awla, ni chombo cha kuandalia thamani za kijamii pamoja na jumla ya ujuzi, si kwa mgeni wa hiyo lugha tu, bali imedhamiriwa mwenye lugha pekee.

Sifa za jamii yoyote kuhusu imani, mila, fikira, maarifa, hekima na ujuzi hujitokeza pande mbili: katika vitendo na katika lugha na matumizi yake. Kulingana na maudhui yetu na bila ya kukirudia kile kitendawili cha kipi kilichomtangulia mwenzake, fikira au lugha, tatizo hilo si muhimu. Mradi ifahamike kuwa kukagua matumizi ya lugha husahilisha kufahamu fikira, na ukaguzi wa fikira fulani pia nao hubaini mbinu za matumizi ya lugha zitokazo na fikira hizo. Nafuu zaidi itapatikana iwapo yote mawili yataangaliwa kwa umoja, kwa kuwa kimoja ni kioo cha mwenzake. Yote yatendekayo na yaliyokusanya thamani katika jamii hayakosi kina na upana wa lugha wa kutosha kujieleleza na kudhihirisha sifa zote hizo za kijamii. Yasiyo kuwemo fikirani, na lughani ni shida kupatikana.

Kwa matumizi ya makala haya, tutanufaika tukiyapeleka mazungumzo yetu katika kiwango chengine ambamo huenda pia mukapatikana hali hii ya uhusiano wa lugha ya kigeni na utamaduni wa kienyeji: kiwango cha maarifa. Mbinu za maarifa *kwa jumla* ni za aina mbili: mbinu za maarifa ya kiupunguzi (*reductionism*) na maarifa ya kiukamilifu (*holism*) Kwa ufupi, maarifa au mawazo ya kiupunguzi ni yale yanayozingatia kitu au umbo kuanzia na sehemu mbalimbali zinazounda na kukijenga kitu hicho au umbo hilo. Kwa hivyo katika kukagua kitu fulani, ni lazima kikaguliwe kwa kuzijua kikamilifu sehemu zote zilizokusanywa na kitu hicho. Maarifa ya msimamo wa upunguzi ni kuwa kitu hicho hakifahamiki mpaka sehemu zake zote, ndogondogo, zidondolewe na zitawanywe ndipo hicho kitu kizima kieleweke. Kiingiapo ila fulani, kitu hicho hakirakibiki mpaka kirakibishwe kiini cha ila hiyo katika moja au zaidi katika hizo sehemu. *Kwa hivyo, athari ya maarifa haya juu ya kinachokaguliwa kwayo ni upunguzi* Athari hizo zinaonekana katika ukosefu wa uthabiti na kukuswa na mabadiliko kwa wingi na kuendelea, na wingi na upesi wa mabadiliko. Hata lugha nayo ikikaguliwa kutumia vifaa vya maarifa haya, kufahamika kwake itakuwa ni kiupunguzi

Msimamo huu una udhaifu wa kupunguza na penginepo kupuuza mawasiliano ya hizo sehemu na kuwa ukamilifu na uthabiti wa kitu au umbo unategemea sehemu zote kuwa na uhusiano mwema na mawasiliano mepesi na imara Nayo maarifa ya kiukamilifu yasisitiza kitu chenyewe kamili kwanza: kuwa ila ya sehemu ni ila ya kitu kizima, wala si sehemu tu. Kwa kuwa sehemu hizo zina uhusiano na mawasiliano fulani ili kuhakikisha mafanikio ya kitu kizima, basi ni lazima sifa hizo ziangaliwe kwanza makusudio ikiwa ni kuufahamu ukamilifu na umoja wa hicho kitu. Kwa jumla, maarifa ya jamii za kimila yanaandama mkondo wa kiukamilifu, na jamii za kimamboleo yanaongozwa na maarifa ya kiupunguzi. Kwa uchache kuna mengine ya kiupunguzi yatakayojitokeza katika nidhamu za kimila, na pengine sifa kadha za kiukamilifu zikapatikana katika jamii mamboleo Msingi wa maarifa aina hii ni *hifadhi ya hali ya ukamilifu*; hali kadhalika, maarifa aina hii yanamaiziwa na uthabiti na uchache na utaratibu wa mabadiliko.

Ikiwa basi fikira na maarifa ni mlango wa lugha na vitendo, ingefaa tukague kidogo athari za kimaarifa na za kijamii zitokamanazo na misimamo hii miwili. Upande wa ilimu tafauti,

msimamo wa kiupunguzi umezaa ilimu ambazo pia nazo zinaongozwa na kuarifiwa na msimamo huo. Ilimu ya sayansi na matibabu, hasa katika jamii za magharibi, zimefuata mikondo hiyo ya kiupunguzi na kuandama ukaguzi wa kitu kizima kwa kuzianzia sehemu ndogondogo kwanza. Utaalamu wa kimatibabu mamboleo kama tuufahamuvyo umejengwa juu ya msingi huo, nao ni kuwa kuelewa kumtibu binaadamu au mnyama kunahitaji kwanza kufahamu utendakazi na maumbile ya sehemu mbali mbali za kiwiliwili cha mnyama au mwanaadamu. Na kuendelea zaidi ndipo tuonapo vijitahasusi vingi hata katika sehemu moja ya mwili wa mwanaadamu, kama vile tahasusi ya jicho: kuna utabibu wa maradhi ya jicho yahusikayo na nuru ya jicho, na nyengine ihusikayo na upungufu wa kuona, na tahasusi nyengine zimeshughulika na upasuaji wa jicho kurakibisha hilo jicho, na kadhalika. Kwa upande, maendeleo mengi na upanuzi mkubwa katika ilimu mbalimbali yamepatikana kufuata mpango huu wa kiupunguzi, ijapokuwa kama tulivyotanguliza kunena, tahasusi za aina hii hubali zaidi kupuuza athari za sehemu moja juu ya nyengine au juu ya mtu au mnyama kamili. Mtindo huu wa kiupunguzi umezusha nadharia maarufu ambazo hii leo yafikiriwa kueleza asili ya maisha ya viumbe iliotungwa na mwanasayansi Charles Darwin: viumbe wa sasa wametokamana na asili duni zaidi, hapo zama za kale. Nadharia nyengine inayothibitisha mtindo huu ni ile ya mwanasayansi Einstein ya kimahusiano (*relativity)* na sayari nzima kwa maumbile na tabia za vijiini vijidogo angani

Ama maarifa ya kiukamilifu hayakuonesha kufanikiwa katika ilimu za sayansi lakini sasa yanapata wafuasi zaidi kulingana na hasara zilizoletwa na mpango wa kiupunguzi, hasa katika mambo ya kimazingira, kwani hapo ndipo upungufu wa mpango huo ulipojitokeza. Uharibifu wa mpango wa kiupunguzi juu ya mazingira na mali ya asili, umeletwa na fikira hiyohiyo kuwa kuelewa sehemu ya kitu ni kukielewa kitu chenyewe kamili. Katika kutumikia haja zao, wanaupunguzi wakiingilia sehemu moja ya mazingira fulani ya kiasili, baadaye hugundua athari za hatari ambazo hazikutarajiwa na maarifa ya kiupunguzi. Mfano ni kuingilia kuhiliki sehemu moja ya msitu mkuu katika kutimiza lengo fulani la kimaendeleo au kiuchumi, kukapatikana athari mbaya za baadaye zinazogusa zaidi ya msitu wenyewe, bali kuathiri hali ya hewa kwa jumla, uharibifu wa jinsi fulani za wanyama na mengine yaliyofungamana na uhusiano uliopo baina ya mimea, viumbe na hali ya hewa katika mazingira kwa jumla. Leo mavumbuzi mengine ya mpango huu yaonekana hatari zake baada ya wakati mwingi wa kutumika mavumbuzi hayo kupita. Mfano ni madawa ambayo kwanza yalionekana kuwa na nafuu kubwa baadaye kukagunduliwa madhara yake, kama vile kusababisha tambazi au kupotoa vizazi matumboni, au kuzusha maradhi mapya. Kwa jumla, mafanikio ya kiupunguzi yanajitokeza upesi zaidi iwapo nidhamu za kiupunguzi zinatumiwa kwenye nidhamu zisizokuwa na hali ya uhai kama vile teknolojia za mitambo. Matatizo ya mtindo huo nayo hujitokeza zaidi katika nidhamu zenye uhai, mfano wa jamii za kibinaadamu, wanyama na mazingira ya asili.

Tunapozifananisha jamii zinazo fuata mipango hii miwili, pengine tutanufaika na kufahamu mitindo mingine iliofungamana na hiyo mipango yao. Jamii moja, wafuasi wa kiupunguzi, kwa jumla ni kati ya jamii wasiotilia nguvu mila, dini au ada. Na mipango yao ya kiuchumi na kijamii kwa jumla haiendelezwi wala haihukumiwi na haja za dharura peke yake, bali na mitindo mengine ya jamii zao ambayo yameandaliwa na dharura za kibiashara na utajiri. Haja za jamii ya aina hii ni uzito kukinai. Dini haitiliwi mkazo (kama vile kulivyo tokeza

kutengamana dini, "kanisa", na uendeshaji wa taifa, yaani "serikali"), uhusiano baina ya wanajamii ni mchache na dhaifu kukapatikana aila tengo (*nuclear family*) na ule mtindo wa kinafsi (*individualism*). Kinyume na ule msimamo wa kutambua kitu kwa kukianzia sehemusehemu, upweke umekuwa ni lengo badili ya kuwa ni chanzo cha jamii. Sharia na kanuni za jamii zilizofuata upunguzi zinatambua na kuweka mbele haki na dharura ya mtu binafsi kuliko haja za jamii nzima kwa jumla. Huenda hilo likawa ndio tokeo la mawazo na fikira zilizotangulia kutungwa zikazusha hali hii ya kijamii. Na athari ya udhaifu wa uhusiano wa kijamii ni hali ile ya rabirabi nafsi na asimamae ategwe.

Jamii zilizoandama maarifa ya kiukamilifu ni zile jamii za kimila kama za Kiafrika na nyinginezo Asia, Kusini Amerika na visiwa vya Carribean. Kisiasa, jamii hizo zimepewa jina la "Nchi zinazoendelea" ama "Dunia ya Tatu". Sifa za kidini na kimila bado zingali na nguvu katika sura na maumbile ya jamii hizo na uhusiano wa kiaila na wa kijamii umetiliwa nguvu, na mafanikio ya jamii ni dharura zaidi ya kufanikiwa kwa mtu binafsi. Mipango ya kisiasa na uchumi katika nchi hizi yatafautiana lakini wingi wa nchi hizo, isipokuwa Japani, Singapore, Korea ya Kusini na nchi zenye utajiri wa mali ya asili kama vile mafuta, wamo katika hali dhaifu kiuchumi na kisiasa. Moja katika tafsiri ya mitindo hii miwili ni kuwa kufanikiwa na kupatikana hali ya ukamilifu wa kisiasa, uchumi na uendeshaji nchi si lazima kufungmana na mafanikio ya kijamii. Kwani kufanikiwa kwa ukamilifu wa kijamii katika mataifa yanayoongozwa na maarifa haya ya kiukamilifu hakukuhitaji kufanikiwa kisiasa na kiuchumi kwanza.

Miongoni mwa athari za mpango huu wa kiukamilifu ni katika shughuli za kikawaida za kila siku, aangukae hategwi bali hupatilizwa, ujirani na uhusiano wa binaadamu una nguvu, uzee una hadhi, nao pamoja na uwele hautazamwi kama mzigo wa mtu binafsi bali ni wa jamii kwa jumla. Kukaribishana na kupana pia ni katika sifa za jamii aina hizo. Kwa hivyo, iwapo hali za uchumi na siasa zimedhoofika katika jamii hizo na pengine zikahisabika kuwa zimeshindwa, mafanikio yake ya kijamii na kiutu ni mengi wala hayafai kupuuzwa. Basi nchi za Kiafrika zikihisabiwa kuwa hazikufaulu katika mawanda ya kisiasa na kiuchumi, ingefaa kukumbuka kuwa katika mawanda ya kijamii, mafanikio yameimarika na ni kwa muda mrefu sana. Na hapa ingefaa tusite kidogo kumtanabahisha msomaji atafautishe baina ya nidhamu za jamii na nidhamu za kisiasa na kiuchumi, ambazo ni jukumu la kihukumu au serikali. Je inawezekana kuwa hali za kuzorota mawanda ya kisiasa ina mizizi katika majaribio ya viongozi kutumia maarifa ya kutawala jamii za kiukamilifu kwa maarifa ya kiupunguzi?

Sasa mduara huu tulioupiga, kueleza yote haya, unahusu nini maudhui haya ya uhusiano baina ya lugha ya kigeni na utamaduni na fasihi za kienyeji? Jawabu ya suala hili huenda ikapatikana katika kuzingatia baadhi ya yale tuliyotangulia kueleza: kuwa lugha ni kielelezo cha mengi yanayomaizi jamii inayotumia lugha hiyo. Upanuzi ama mabadiliko ya kimaarifa na kiujuzi yanapozuka katika tarehe ya jamii hiyo, lugha ndio kioo muhimu cha kuonesha sifa hizo. Katika kujuzana wenyewe kwa wenyewe juu ya uzushi mpya ili usambae katika jamii, lugha ndio chombo dharura cha kutimiza muradi huo. Na ikiwa uzushi mpya umekusanya sifa za kitamaduni, basi mabadiliko ya kitamaduni nayo pia yanajiingiza na kudhihiri katika lugha, ili hiyo lugha nayo iwe ni kioo cha athari hizo mpya. Kwa hivyo kuitenga lugha na vibandiko

vyake vya kifikira, kimaarifa, kitamaduni katika kukagua athari za lugha juu ya sifa za kijamii ni kuupangua ukamilifu wa lugha na kuutowa katika mnasaba wake wa kimatumizi.

Na kuliuliza suala hili: je, lugha ina maumbile ya kindani ya kitamaduni?, ni kuliuliza suala kiupunguzi, lijibikalo kiupunguzi pekee. Kwa sababu suala hilo linatambua lugha kwa maarifa ya kiupunguzi -- yaani kupuuza mnasaba wa matumizi ya lugha na uhusiano wa lugha na fikira, fikira na maarifa, maarifa na vitendo, na kadhalika. Lugha si kitu kisicho uhai na uchangamfu wake halisi, kilichojitenga na mtumiaji na matumizi yake, na mtumiaji na mazingira yake. Uhai na uchangamfu wa lugha unaletwa na matumizi ya lugha. Ingawa pana manufaa fulani ya kuikagua, hasa katika kuitalii lugha, kwa kuidondoa na kuibandua kando na mwenye kuitumia na kando na hali na minasaba ya matumizi, kufanya hivyo pia ni kuinyima au kuipokonya uhai na uchangamfu wake. Hivyo ni mfano wa kujaribu kujibu masuala haya tuliyotanguliza kwa kufungua kamusi iliyokusanya maneno yote ya lugha fulani, na kutaraji kupata jawabu kamilifu kwa kuandama mpango huo.

Katika makala yake ya kusifika[2], mwenzetu Profesa Alamin Mazrui alichukua nafasi ya kuuangalia msimamo wa Frantz Fanon, mwandishi aliyeathiri wazalendo kadha katika Afrika na kwengineko. Kunasibiana na uhusiano wa lugha na sifa mbali mbali za binadamu, Fanon asema[3] (tafsiri yangu):

> Mtu mweusi wa (nchi ya Antilles) atakuwa mweupe zaidi -- kuwa, ataukurubia zaidi ubinadamu halisi -- kadiri ya uwezo wake wa kuimiliki lugha ya Kifaransa. Na si kuwa sitambui kuwa hii ni moja kati ya hali binadamu kukabaliana na (dhati ya) utu. Mwenye kuwa nayo lugha mwishowe hujipa ulimwengu (wa mawazo, n.k.) unaoelezwa na lugha hiyo...Kuisema lugha ni kujitweka ulimwengu, na (kujitweka) utamaduni. (Basi huyo mtu) Mweusi wa (nchi ya) Antilles *anayependa kuwa (mtu) mweupe,* atazidi weupe kila anapomiliki kwa uhodari zaidi, chombo cha utamaduni, kama vile lugha ilivyo.

Katika maneno haya ya Fanon (alama ya masisitizo ya Mazrui), Profesa Alamin Mazrui anagundua pango ya mawazo hayo ambayo yanashikilia kuwa lugha ni chombo cha utamaduni kinachomiliki ulimwengu (wa kimawazo, na kadhalika) wa watumiaji wa lugha hiyo, na kuzitunga tabia za wanaoitumia hiyo lugha. Alamin hakuridhika na msimamo huu, kwa kuwa unaipa lugha nguvu ya faradhi kama ya hirizi, inayosababisha hali ya lazima -- kuwa lugha imegandamana (bila ya kutengana) na thamani za kifikira, mawazo na mengineyo. Upinzani wa Mazrui na fikira hii upo katika kuikana itikadi ya wajibu, ya kusawazisha lugha na fikira, na kukataa kuwa lugha ya kigeni ndio chombo faradhi cha kumtenganisha mtu na (thamani za) jamii yake. Kwengine[4], Fanon anapohadharisha na dhana ya kuwa uhusiano wa kikoloni unalazimu utoweshe utamaduni wa kienyeji, anaongeza:

> Utamaduni huu (wa kutawaliwa na ukoloni), mwanzoni (ukiwa ni) hai na (kuwa nauwezo) kujifunguwa wazi (katika kuukabili) wakati ufuatao, unakuwa ni wenye

---

[2] Mazrui, Alamin. 1993. Lugha na juhudi za ukombozi katika Afrika: Mirathi ya Frantz Fanon (*Language and the quest for liberation in Africa: the legacy of Frantz Fanon*) Third World Quarterly 14: 351-363.

[3] Fanon, Frantz. 1967. Ngozi Nyeusi, Kibandiko (cha uso) Cheupe (*Black Skins, White Masks*) Grove Press.

[4] Fanon, Frantz. 1969. Kuelekea Mapinduzi ya Kiafrika (*Towards an African Revolution*) Grove Press.

kufungika, na kuganda katika hali ya ukoloni, na kunaswa na kamba za kunyanyasa...kuganda huku kitamaduni kunasababisha kuganda kifikira ya (mtu) binafsi.

Maneno haya yakamshawishi Alamin Mazrui katika makala yake kusisitiza kuwa, si lugha iliyo na nguvu ya lazima, kuleta mfarakano wa kitamaduni baina ya mtawaliwa na (utamaduni wa) jamii yake. Bali, kwa maoni yake Alamin, ni huko kuganda na kukomaa kifikira ndiko kuletako mfarakano huo, na ni huohuo mfarakano unaomnasa mwenyeji katika mtego wa kitamaduni wa kikoloni.

Hapa tutapeleleza kuwa Fanon alijibandua na kutoka kile akionacho Alamin kuwa ni ila: wazo la kilazima - kuwa ni lazima, na ni kati ya maumbile ya lugha kupakia athari za kitamaduni; na kukataa kuwa ukikabidhiwa lugha huna budi kupokea athari za kitamaduni. Katika kutimiza haya, Fanon hangefaulu kama hakujibandua na mipaka ya kiupunguzi, iliyomtega Alamin Mazrui. Kwani Fanon hakujiviringa na mipaka rasmi ya kilugha, ambayo ingembidi kubaki mumo humo. Lakini Fanon aliidakia mipaka hiyo na kuhama kutoka eneo la kilugha akaingilia eneo la kiakili; mfarakano ni hali ya kiakili. Kwa mnasaba huuhuu tutaona matokeo mawili ya ukaguzi wa Alamin Mazrui: kwanza, kwa kiasi fulani, amefaulu kuitenganisha lugha na ile hali ya lazima, ya uhusiano wa lugha na utamaduni. Lakini katika kutimiza hayo, Mazrui alijipachika kwenye hali nyengine ya kilazima. Hali hiyo ni kuwa mfarakano (wa kifikira) ndio unaomnasa mwenyeji kwenye utamaduni wa mkoloni. Pili, hatuoni maelezo ya kutupa faida ya matokeo ya kiakili na tabia za kikoloni panapo kosekana lugha ya kikoloni. Ile mipaka ya kiupunguzi ya kuwa lugha ina faradhi na matawi mbali mbali, yasiyo husiana, na kuifanya lugha kuwa kidude kisicho uchangamfu, huenda ikawa ni sababu ya tatizo hili. Na hilo ni tokeo la kufuata maarifa ya kiupunguzi, kuwa ikikaguliwa lugha na athari zake, basi haikaguliki vyema iwapo mipaka hiyo ya kiupunguzi itaendelea kudakiwa. Fanon alifanikiwa kwa kuepukana na mipaka hiyo kwa kuipuuza, na kutumia maarifa yaliyokurubiana zaidi na fikira za kiukamilifu, kwa kuiona lugha kwa sifa zake za uchangamfu, na kuitumia mipaka ya kilugha (kusema lugha ina undani wa maumbile ya kitamaduni) pamoja na ya kifikira (kuwa akili inapokomaa, mfarakano utajitokeza) kutekeleza muradi wake.

Na kama Alamin alivyoendelea kujadili mbele katika makala yake: mwananchi wa Algeria alitumia lugha ya mtawala katika vita vyake vya ukombozi kutoka ukoloni wa Kifaransa, ijapokuwa mwanzo lugha hiyo ilitumiwa na mkoloni kwa matumizi ya dharau na udhalimu. Mfano huo ulitolewa kuonesha kuwa lugha ya mkoloni inaweza kugeuzwa na kutwawa na mwenyeji ikatumika kama lugha ya ukombozi. Muhimu ni kukumbuka kwanza, kwamba Wafaransa mapema walipojikomboa na utawala wa ubepari wa kindani hawakuazima lugha nyengine kuhitimisha ukombozi huo. Hali ya kindani iliosababisha mapinduzi ilipoiva, na jungu la lugha ya ukombozi pia nalo lilipika, bila ya kungoja viungo vya kuazima. Pili, wananchi wa Algeria waliyokubali dharura ya kutumia lugha ya Kifaransa katika juhudi zao za ukombozi hapana shaka ni haohao waliojikuta katika hali ya mfarakano wa kitamaduni na taifa lao baada ya uhuru. Maana kujiambukiza lugha ni katika njia moja ya kujiambukiza utamaduni wa lugha hiyo. Ukoloni wa Kifaransa pia ulisisitiza mchangamano (wa kisiasa na wa kilugha -- *assimilation*) katika kuendesha shughuli zake za ukoloni. Basi ikiwa hawakufaulu kikamilifu kumnasa mzalendo wa Algeria kisiasa na kiutawala, walifaulu kumlazimu mwananchi aukubali mchangamano wa kilugha ya kigeni kuwa ni chanzo cha ukombozi wake. Na katika uhusiano

huo, Mfaransa hakuona kamwe dharura ya kujifundisha Kiarabu kuwa ni chanzo cha kufanikiwa ukoloni wake. Na kwa upande mwengine, kuikubali lugha ya mkoloni kuwa ni lugha ya ukombozi, ni katika kuthibitisha mfarakano kwa kumchuja mwenyeji asiye na ujuzi wa lugha geni kutoka sera ya ukombozi, na kumfanya sugu asietonesheka na maafa ya ukoloni. Huko ni kukiri kuwa mtawaliwa anamuhitaji mkoloni(au lugha yake) ili ajitakase mwenyewe na uenyeji wake kwanza, ndipo atakapostahiki kujikomboa na ukoloni wa kisiasa.

Funzo lililo muhimu hapa ni lilelile tulilotangulia kulisisitiza: kuwa jumla ya matumizi ya lugha ni muhimu katika kukagua na kutambua athari zake juu ya hali tafauti za kibinaadamu. Lugha inakubali kutumiwa kama vile ilivyo na uwezo wa kumtumia mwenye kuifuata. Na namna na wingi wa athari ya lugha ya kigeni inategemea dhamiri inayotumika katika kujifundisha lugha yenyewe. Ikifuatwa kikamilifu, basi ni shida kuepukana na athari kadha zinazoambatana na lugha hiyo, miongoni mwake mukiwa na athari za kifikira, kitamaduni, na kadhalika. Na hata ikiwa jamii ya kienyeji haikabiliwi na kitisho cha kutoweka, kwa kupanguliwa na maarifa ya kiupunguzi yanayodandiya lugha ya Kiingereza, kuvamia lugha ya kigeni kwa wingi pia ina athari ya kuinyima lugha ya kienyeji nafasi ya kujikuza na kujipanua wenyewe, iwapo nafasi hiyo inanyan'ganywa na lugha ya kigeni. Hali kadhalika, ni muhimu kutambua kuwa ujuzi hasa wa lugha ni mmoja tu katika hali mbali za kujua mambo. Inatambulikana kuwa kuna kati yetu wanaofundishika lugha mpya kwa wepesi zaidi, kama vile uhodari wa hisabu si lazima ushirikiane na ujuzi wa kuchora, kwa mfano. Kwa hivyo, kumuhitaji mwenyeji ajifundishe Kiingereza kuwa ni sharuti ya kujifunza fasihi, fani au matibabu ni kumnyima hiyari ya kufuata haja zake za kimaendeleo kwa kumuekea vikwazo vya kilugha, haja zake zisitekelee kwa wepesi.

Jawabu nyengine ya hayo masuala ya hapo awali, pengine iko katika kuuzingatia uvamizi wa kikoloni na athari zake. Lau mtu aamua kumpeleka mwanawe mdogo kwenda Uingereza kwa muda mrefu kusoma, basi hapana shaka huyo mwana ataijuwa na kuielewa lugha pamoja na utamaduni na mila ya Kiingereza. Katika uhusiano huu wa kivamizi, mkoloni ameigeuza hali hiyo kwa kutumiya hila ya kuupeleka Uingereza nchini alimo tawala. Alipoondoka, lugha akawaachia watawaliwa. Watawaliwa nao wakajitweka hiyo lugha pamoja na makombo ya utamaduni. Kwa kuwa thamani za mkoloni na mkoloniwa zimefarakana, basi anaejitweka janga hilo jipya la lugha, atajidirika katika hali ya kufarakana na thamani za jamii yake. Kwani thamani zile za kiupunguzi zilizo tatizika na kujifungasa na lugha ya jamii hiyo nazo pia hazina budi kujipenyeza katika hisa na mawazo ya huyo ajifunzae lugha hiyo.

Kuendelea na mtindo huo, kwa maoni yetu ni kugeuza mambo kutoka hali ya kiukamilifu kwenda hali ya kiupunguzi kupitia njia ya lugha. Kama ilivyo dhihiri hapo mbele, maarifa aina hiyo hayajigawanyi yakawa upande mmoja tu yaepukane na upande mwengine. La. Ukihiyari lugha ya kiupunguzi, na thamani, fikira, adabu na khulka zake nazo ni vigumu kuhepeka. Na katika kuupalilia upunguzi, hali ya kiukamilifu haibali kudhoofika. Matokeo ya mtindo huo pia yako wazi, katika mawanda mbalimbali ya kimaarifa.

Fasihi ya Kiafrika, ikiwa na uwezekano kuwa ni sehemu moja muhimu katika utamaduni wa Kiafrika, inazidi kuwa ni fasihi ya lugha za Kizungu kuliko kuwa fasihi ya Kiafrika kwa mujibu wa sifa moja tu: lugha. Kama vile ambavyo Muingereza akijifunza Kikamba vilivyo akaweza

kuandika vitabu kutumia lugha hiyo, fasihi yenyewe haiwi ni ya Kiingereza bali ni ya Kikamba. Sasa tumerudi tutokako: lugha yoyote haikuzwi na wenyewe kwa kutumia lugha nyengine yoyote isipokuwa ileile yao. Na kulalama kuwa fasihi za Kiafrika zimezorota ni makosa kama vile kusisitiza eti fasihi ya Kiafrika itakuzwa kwa kuandikwa kwa lugha za Kizungu. Kosa kubwa zaidi ni kujidai kuzipanua fasihi za Kiafrika kuitumilia lugha ya kigeni. Kwa hivyo tukiwafunza wanetu *kwa* (wala si kuwafunza tu) lugha za kimombo, katika kufanya hivyo pia tunamfunza huyo mwana namna moja muhimu ya kujikana yeye na mirathi yake. Kwa kusisitiza, kuzishiriki nidhamu hizi bila ya kufikiri kwa makini, ni kujitosa katika mkondo wa kudondoa na kupunguza -- na athari yake ni *kupangua* (upanguzi ni miongoni mwa sifa za kiupunguzi) mirathi pamoja na misingi ya kiukamilifu. Thamani zikisha panguka kupangika upya ni vigumu, kwani huo ndio mtindo halisi wa kiupunguzi -- kupanguwa ukamilifu wa mambo bila ya kusita, na kuendelea.

Mwenyeji amejazwa kicho kuwa akiacha kimombo mambo yote yatafurujika, bila kutambua kuwa kumezwa na kimombo hakukuuzuwia ufurujifu huo. Hofu yenyewe imetokamana na ule uchimvi wa kikoloni wa kumfanya mwenyeji dhalili kisha mwenyeji kujikubali kuwa ni kiumbe duni au dhalili, hali iliokuja na ukoloni wa kiardhi pamoja na wa kifikira na utamaduni. Katika mpango wa kiuvamizi, udhalili hauthibiti wala haudumu iwapo aliyenyanyaswa haukubali udhalili wa kugandamiziwa. Sasa basi, uhodari wa maarifa ikiwa ni wa kisayansi, teknolojia, hisabu au kimatibabu, mwenyeji haufikii mpaka ajitweke mzigo wa daima wa lugha, tena wa kutosheleza wakurugenzi wa lugha hiyo (au wateule wao), ndipo atakapo pewa nafasi ya kutumia uhodari wake wa moja kati ya ilimu hizo. Katika kutenda hayo, nidhamu za kitawala zimemtilia mwenyeji pingamizi na kichujo cha kilugha ili athibitishe uhodari wake katika ilimu zisizotegemea kamwe uhodari wa lugha. Hivyo ni kumuekea mwenyeji sharuti na vikwazo vya kilugha: kuwa ni muhali kuwa tabibu au muhandisi mwema asipojua kimombo. Na kila upungufu wa dasturi hii udhihiripo, hufikiriwa kuwa eti watoto hawakupata Kiingereza cha kutosha kwa mpango wa zamani, sasa afadhali waanzishwe kusoma Kiingereza mapema zaidi. Leo imekuwa mtoto angali kikojozi aonekana "nasari", lugha yake haijamkolea vilivyo, huku afundishwa Kiingereza na mwalimu asiyekifahamu kumtosha yeye mwenyewe tangu mwanzo.

Lugha ina uwezo wa aina mbili: huenda ikawa ni kifaa cha *kumtumikia* ajifunzae hiyo lugha, ama huwa ni kifaa cha *kumtuma* na *kumtumia* yeye. Taifa la Kijapani limeendelea mbele katika mawanda ya kiuchumi na teknolojia bila ya kutumwa na lugha ya kigeni. Mjapani ajifunzae lugha mpya, aghlabu huwa tayari yake mwenyewe ameshaimiliki. Maendeleo yake kwa hivyo hayakuhitaji kujinyima kikwao kwanza ndipo maendeleo yenyewe yapatikane. Na katika kufanya hivyo, mipango ya kijamii ya taifa hilo ya kiumoja hayakupotoka katika juhudi zake za kimaendeleo. Na kujikuza kufuata mpango kama huo ni kujiepusha na kujitweka na mzigo wa lugha ya kigeni kwanza kabla ya kuendelea mbele katika mawanda mbali mbali. Kwa upande wetu wa Kiafrika, mataifa yetu yameendelea nyuma kwa kuridhika na *kutumwa na kutumiwa* na lugha za kigeni, ikawa tumeshughulika zaidi na mapambo na dhahiri za kipuuzi za kitamaduni zijazo na lugha ya kigeni kuliko kusonga mbele na kumkuza mwenyeji vilivyo. Basi iwapo nchi zetu zitaamua *kutumia* lugha za kigeni, matatizo yetu pengine huenda yakatatuzika kwa wepesi zaidi kuliko tunapokubali kutumwa na kutumiwa na lugha kama hali iliyo sasa.

Tena, kiwanja cha fasihi ya maandishi ni kimoja katika viwanja muhimu vya kuupalilia ukuzi wa lugha na utamaduni, tukitambua kuwa fasihi ni tawi moja muhimu la utamaduni. Uwanja huo ndio wenye kujazajaza hisa, matumaini, hamu, shangwe na misiba ya jamii, kwa ufupi kila linalokumba jamii. Ugumu wa kuyatafsiri masaibu na hisa za jamii za jinsi moja kwa lugha nyengine unatambulikana kwa kila aliyejishughulisha na fani za lugha na matumizi yake. Uzito wa kazi hiyo si kutokana na ukosefu au upungufu wa maneno pekee, bali unaingilia penu za kifikira, tabia, mila mipaka ya utamaduni na mengineyo. Yamkinika kuwa hilo suala la kutukia au kukosa sifa za kiupunguzi au kiukamilifu katika undani wa lugha laweza kupata jawabu mumo humo. Basi kama yalivyo mambo, uchangamfu wa matumizi ndio msingi wa kuikuza lugha na kuiendeleza. Hali kadhalika, lugha ya kienyeji ni muhali kuendelezwa na kukuzwa kwa matumizi ya lugha geni; kama ilivyo kuwa ni muhali kuiendeleza lugha ya kigeni kwa kutumia lugha ya kienyeji. Namwenyeji ana maslahi zaidi ya kilugha akiacha kuzitafsiri hisa na hamu zake na za jamii yake kwa lugha za kigeni, kabla ya kuzihimiza sifa hizo kujitokeza kienyeji kwa lugha asili ya kienyeji. Je, yamkinika kufasiri kilio na maombolezi ya matanga ya kienyeji au shangwe za harusi za wenyeji kwa lugha za kigeni?

Sifa alizopambwa Mshairi Abdilatif Abdullah na marehemu Chiraghdin katika utangulizi wake wa kitabu cha Abdilatif *Sauti ya Dhiki*[5], hazikuwa ni juu ya Uzungu wa mwenzetu Abdilatif, bali ni juu ya Uswahili wake (na hasa, Umvita wake). Lau Mshairi Abdilatif angeamua kuyaandika mashairi yake kizuizini kwa lugha ya kimombo, hatujui kungeongezeka nini katika fasihi au lugha ya Kiswahili, mbali na Uswahili wake mwenyewe. Hasara ingekuwa ni ya kila ashiki wa lugha hii. Na ilivyokuwa siku hizi uzalendo wa kisiasa na kikabila unaangaliwa kwa hadhari na kuwa ni hatari, msimamo huu wetu huenda ukaangaliwa kwa jicho hilo hilo. Lakini nauangaliwe msimamo ulio badili yake wa kukuza lugha geni. Kwani hatari za uzalendo wa kisiasa zinafahamika. Vita kadha vya wenyewe kwa wenyewe viendeleavyo nchi kadha wakati huu vina mizizi katika hisa hizo za kiuzalendo wa kisiasa. Msimamo wa makala haya unajitenga na hisa kama hizo, kwani hayakukusudiwa kuwa ni mwito wa raia kushika silaha na kupigania lugha. Lakini ni mwito wa kuzindushana na kuacha kukubali idhilali ya kilugha, kwa kuzipa nafasi lugha kuu za kienyeji kujikuza kwa marefu na mapana bila ya zile hofu tulizozieleza mbeleni.

Hofu nyengine ambayo bado imeota mizizi katika jamii zetu imeletwa na kuchelea lugha moja ya kienyeji kumeza au kudidimiza lugha nyengine. Hatari hiyo bandiya yafaa kufananishwa na hakika inayoendelea ya lugha geni kugandisha lugha ya kienyeji. Zimwi la kilugha likujualo halikugandishi kifikira likakwisha. Tukitumia mfano wa kwetu Kenya, hofu hii imerudisha nyuma nafasi ya kukuza lugha za kienyeji katika tahasusi mbali mbali. Lakini ilvyo wazi kuwa Kiswahili kimeshasambaa, basi yafaa kiendelee kutumiwa. Wala hapana ubaya kutilia nguvu mipango yetu ya ilimu na shule kumlazimu mwanafunzi ajifunze kusema, kusoma na kuandika ijapo kuwa moja katika lugha chungu nzima za kienyeji, mbali na yake mwenyewe. Hivyo kama tulivyoeleza hapo mwanzo, lugha za Kiafrika zina ukurubiano zaidi ikiwa si wa kilugha, basi ni wa vibandiko vya kithamani, kiutu, kitamaduni na kimila. Katika kujifunza lugha nyengine za kienyeji, faida ya kufanya hivyo haitalingana kamwe na hasara ya mfarakano

---

[5] Abdullah, Abdilatif. 1973. Sauti ya Dhiki. Oxford University Press

uletwao na kujitia katika vina vya lugha za kigeni zenye thamani kando kabisa na za kienyeji, iwapo tutaendelea kuzingatia kuwa misimamo hii miwili -- upunguzi na ukamilifu -- ni misimamo inayopingana na kutengana kwa njia nyingi. Kutumia msimamo mmoja, bila ya makisio, kuendeleza shughuli za jamii zenye mpango mwengine ni kuangua baa na matatizo yaliyo mazito kutatuka. Pili majadiliano na masikilizano yakiendelezwa kwa lugha za Kiafrika, huenda migogoro ya kikabila ikaanza kupungua, pengine kudidimia, kwa wakati ujao. Na ikiwa jamii imehiyari kutumia hekima za kiupunguzi, hilo lifanywe kwanza kwa hadhari ya kuulinda ukamilifu wa jamii.

Mwisho, ni wachache kati ya waliyojifunza ilimu zilizofuata mipango ya kisasa wawezao kukiri kuwa fikira zao hazikuathirika na nidhamu za kimaarifa ya kimagharibi. Makala haya pia hayana budi kuwa na athari hizo. Iwapo makala haya yamefaulu au yameshimdwa kueleza mahusiano ya lugha na shughuli za jamii, wakati ndio utakao amua. Lakini katika kuyaona maafa ya athari hizo tuliona dharura ya kukumbushana juu ya hatari kubwa zaidi za kudhoofika kwa fasihi na lugha za kienyeji kwa kuziacha kando lugha hizo na kupeleka mbele lugha za kigeni. Ikiwa ni utamu au ukali, uzuri au uovu, hisa za mwenyeji kuelezeka vilivyo, ni muhali kujitokeza kwa lugha ya kigeni.

Tongole na shukrani

Napenda kumshukuru kwa dhati mwenzangu Profesa Alamin Mazrui, Idara ya Ilimu ya Lugha katika Chuo Kikuu cha Ohio State, Columbus, kwa kunilekeza na kunikosoa kifikira, bila ya kuchoka au kujali kuwa baadhi ya mijadala yaliyomo humu yamepingana na misimamo yake ya awali. Bila ya hima zake, makala haya yasingefika hapa yalipo. Na Profesa Ibrahim N. Shariff, Chuo Kikuu cha Rutgers, Brunswick, New Jersey, pia sina namna ya kumjazi kwa kunishika mkono kilugha kwa upole na kunilekeza uenyejini.